

KANYAR JÓZSEF:

A reménység esztendei¹

A pécsi Pannónia Könyvek sorozatában személyes hangvételű, adatokban gazdag, dokumentációban bővelkedő mű jelent meg Kanyar József, nyugalmazott levéltárigazgató, az Országos Honismereti Bizottság elnöke kezéből. A gazdag életút fontos állomása volt a felszabadulás utáni évek parasztpárti szervező és irányító tevékenysége. A szerző a második világháború alatt került szorosabb kapcsolatba a népi írókkal, a Magyar Parasztszövetséggel. Ekkor kezd irodalmi tevékenysége is kibontakozni, hogy azután hosszú időn át egyik meghatározója legyen politikai-tudományos tevékenységének. 1945. április 14-én kapja megbízatását Baranya, Somogy és Tolna megyében a Nemzeti Parasztpárt szervezetének kialakítására, újság megjelentetésére. Sokrétű munka kezdődött ezzel, amelynek jellemzője, hogy a kultúra, a népi művelődés, a színvonalas irodalom integrálásával igyekezett szervezeteket alakítani a három megyében. A pécsi értelmiségi hatás, az írói és kiadói kapcsolatok sora, általában a megújulás szellemi erőterében Kanyar József országos kapcsolatai – Boldizsár Ivántól a pécsi Várkonyi Nándorig és még sokakig – elsősorban a Pécsi Szabad Szó, a Pécssett szervező paraszt fiú- és leány-népfőiskola létrehozására és megvalósulására irányultak.

A Nemzeti Parasztpárt – számos kezdeményezése ellenére – a parasztság között nem tudott átütő sikert elérni. Nemcsak az idő rövidsége miatt, mert a párt megismeréséhez, tényleges szellemének, gyakorlatának tudatosításához a párt sikeréhez fűzött „reménység esztendei” nem bizonyultak elegendőnek, hanem azért sem, mert a kifejezetten magas szellemi légkörű, sokoldalúan kezdeményező értelmiségi magatartás a fokozódó pártküzdelmekben egyre kevésbé találta helyét és lehetőségét a parasztpárti célok megvalósításához. Az aktivisták képzése, a pártértesítők kiadása segítette a három megye szervezeteinek kialakulását – ezek többsége azonban potenciálisan nem vett részt a közéletben. Az a történelmi értékű megközelítés, amellyel a szerző Pécs és a Parasztpárt révén az írók egyre bővülő és többségüknél egy életen át tartó viszonyát nagy ívben vázolja

föl, jellemzően mutatja Kanyar József szellemiségét a nép-ország egységében, a nemzet mindennapi gondjai feltárában és jövőt megalapozó terveiben, amelyekért maga is sokat tett interpellációi, javaslatai útján. Személyes benyomásai a Parasztpárt vezetőiről, írókról ma is igazolják az akkori törekvések jó szándékú irányát, amit aztán elsüllyesztett az uniformizáló hatalom. A régió politika történetében – erre a szerző is utal – elsősorban csak a szélesebb körben ismert személyek szerepelnek a Parasztpárttal kapcsolatban. Nem kevés volt a hatása azonban a pártnak az ifjúság körében. A pécsi gimnáziumok, egyetemek hallgatói közül számosan először a Parasztpárt művelődési, kulturális mozgalmában kaptak indítást a politizáláshoz, szereztek ismereteket a közös munkában – akár a Dráva menti újjáépítés, akár a néptáncmozgalom körében, hisz maig emlékeztet, hogy az orvosegyetemisták néptáncegyüttese hogyan „táncolta be” a vajszlóiakat az első szövetkezetek egyikébe. Kanyar József koalíciós időszak dél-dunántúli történetének, amelynek további feltárása még előttünk áll.

Dr. Krisztián Béla

BÍRÓ SÁNDOR:

Kisebbségben és többségben

Románok és magyarok

1867–1940

Nagy jelentőségű, a román–magyar kapcsolatok történetében kiemelkedő fontosságú művet jelentetett meg az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Megjelenésének időzítése is szerencsésnek mondható, hiszen éppen a Felsőőrben megrendezett Akadémiai Napok idejére került ki a nyomdából, s így számos magyarországi résztvevő is hozzájuthatott. A Szabadegyetem 1989. évi őrvidéki összejövetelén az egyik legnagyobb érdeklődést kiváltó témakör a határainkon túli, kiemelten az erdélyi magyarok helyzete volt.

Bíró Sándor könyvében átfogó összehasonlításra vállalkozott: milyen volt a dualista Magyarországon a románok helyzete, majd ugyanazokat a szempontokat vizsgálva hogyan alakult az 1918–1940 között kisebbségbe került magyarság sorsa Romániában. E tanulságos összevetést korábban senki sem végezte el, csupán hézagos és egyoldalú kísérletek történtek. Pedig a kérdés fontossága túlmutat a helyi problémakörön. A román–ma-

¹A Nemzeti Parasztpárt a Dél-Dunántúlon. Életrajzi számadás a koalíciós évekről. Pannónia könyvek, Pécs, 1989. 160 old.

gyar viszony meghatározó volt Európa egész XX. századi történetének alakulásában. „Ha a két nép egymás közötti viszonyát a kölcsönös megértés jellemzi, ha a nagyhatalmak nem tudják egymással szembefordítani őket, a két világháború délkelet-európai színterén másfajta események játszódtak volna le” – írja a szerző.

Bíró Sándor neve meglehetősen ismeretlen, még a kérdésben tájékozott emberek körében is, életműve méltatlanul elismerés nélkül maradt. Egyszerű székely családban született az Udvarhely megyei Alsósófalván, 1907-ben. Székelyudvarhelyi és segesvári iskolaévek után a kolozsvári egyetem bölcsészkarán és a Református Teológián tanult. Még diákévei alatt egyik alapítója volt az Erdélyi Fiatalok című főiskolai-egyetemi lapnak, amely 1930-tól 11 évfolyamot ért meg. A kilenc alapító közül négyen vitték végig a folyóiratot: Debreczeni László, Jancsó Béla, László Dezső és Bíró Sándor.

Az Erdélyi Fiatalok egy szellemi mozgalom zászlóbontása volt, népi humanizmust, demokratikus kezdeményezéseket, széles körű nemzedéki összefogást hirdetett a „felekezeti és osztályellenetek” felett. Mikó Imre szerint: „Nem volt szépirodalmi vállalkozás, hanem inkább világnézeti fórum, a harmadikutas ideológia szócsöve.” A lap, ha nem is közölt szépirodalmat, a legjelentősebb erdélyi írók publicisztikáit, szociográfus írásait adta közre, fontos szerepet játszott a falumozgalmokban. Sokat tett a művelődéstörténeti örökség ápolásáért, s itt érdemelnek említést Bíró történelmi tárgyú írásai. Sikeres akciójuk volt a házsongárdi temető műemlék sírjai fenyegető kisajátításának megakadályozása 1938-ban.

Az egyetem és a teológia elvégzése után Bíró a nagy hírű kolozsvári Református Kollégium tanára lett. A háború után Magyarországra került, ahol középiskolai, majd egyetemi oktató munkássága mellett tevékeny tudományos munkát végzett. Ezt azonban sosem ismerték el érdemei szerint, a nemzeti sorskérdések iránt ekkor még kevés hivatalos érdeklődés mutatkozott. Gazdag kéziratanyagot, hiánypótló történelmi tanulmányokat hagyott hátra. Mester Miklós, életműve legjobb ismerője, szellemi hagyatékának gondozója szerint: „A szerző életében mindent elkövetett, hogy az általa is élete legnagyobb történettudományi alkotásának tekintett művét külföldre kiadja.” Magyarországon 1975-ben reménye sem lehetett rá, de a külföldi kiadás is csaknem másfél évtizedig húzódtott. A szerző nem is érthette meg, 1975 nyarán halt meg, s a családás fájó érzése elkísérte őt élete végéig.

A nagy mű tudományos módszerekkel, higgadtan, elfogulatlanul mutatja be a két ország nemzeti politikáját, a kisebbségek valóságos életviszonyait. Történelmi érvek és területi igények hangoztatása helyett szigorúan a tények tárgyilagos közzétételére szorítkozik. A szerző hatalmas forrásanyagot dolgozott fel, elve az volt, hogy a románok és magyarok valóságos helyzetét nem a hivatalos törvények, rendeletek, nyilatkozatok mutatják, hiszen ezek végrehajtása, megvalósulása ellentmondásos. A valós viszonyokat sokkal jobban meg lehet ismerni a korabeli napilapokból,

folyóiratokból, a nép életét ábrázoló kiadványokból. Az így kibontakozó kép lényegesen eltér attól, ami a közvélemény előtt ismeretes. Hogy ne lehessen részrehajlás, elfogultság vádjával illetni, Bíró a feldolgozott anyag döntő részét román nyelvű lapokból, folyóiratokból, évkönyvekből meríti, s a felhasználott könyvek, tanulmányok több mint fele is román szerző munkája. A két nép életkörülményeinek bemutatását őt szempont szerint végzi: 1. gazdasági helyzet, megélhetési lehetőségek; 2. nemzetiségi nyelvhasználat lehetőségei; 3. az egyházak helyzete; 4. művelődési lehetőségek, az oktatásügy és az iskolán kívüli közművelődés helyzete; 5. emberi és állampolgári szabadságjogok érvényesülése. Minden témakör végén kitekintést kapunk arról, hogyan alakultak ezek a nemzetiségi jogok egyrészt az 1918 előtti Romániában (pl. a moldvai csángóknál), másrészt azokban az országokban, ahol jelentősebb román kisebbség élt (az Ausztriához tartozó Bukovinában, a cári Oroszországhoz tartozó Bessarábiában vagy Szerbiában, Bulgáriában).

Az összkép megerősíthet: *a sokat bíralt magyar nemzetiségi politika, hiányosságaival együtt, korábban messze a legliberálisabb volt egész Európában.* A történelmi Magyarországon élő románságnak nemcsak a Trianon után Romániába került magyar kisebbségnél, hanem a többi kisebbségi sorban élő románnal is *lényegesen jobb volt a helyzete.* A nemzetiségi jogok sok tekintetben viszonylagos függetlenséget, szabadságot nyújtottak nekik az egyházak életében, az oktatásban, a művelődésben. Az erdélyi románság azonban mindezt kevesellte, ők már ekkor is a teljes elszakadásért, az egységes román állam megvalósulásáért küzdöttek, s céljaik elérése érdekében nyílt irredenta, magyarelles tevékenységet folytattak. Ebben a szellemben tanítottak a román tanítók, tanárok, prédikáltak a papok, írtak az újságírók. Nincs semmi új a mai romániai politikai gyakorlatban. Száz évvel ezelőtt is ugyanilyen gyűlölködő, elleneséges, a magyar államot és a magyarságot becsmérlő, lejárató írások, megnyilatkozások jelentek meg. A magyar politika ezeket nem vette komolyan, s később súlyos árat fizetett érte. Bíró Sándor csak egészen röviden érinti, milyen okokra vezethető vissza a két nép közötti viszony elmérgesedése, részletesebb elemzésre nem vállalkozik. Szigorúan megmarad az összehasonlító vizsgálatnál. A szerző szempontjait követve néhány példával érzékeltetjük, hogyan alakultak a kisebbségek életkörülményei a vizsgált időszakban:

1867 után a románság nagy tömegei jelentős gazdagodásnak indultak. Bankintézetek segítségével hatalmas birtokvásárlások kezdődtek, ily módon az erdélyi földbirtokok zöme román kézre került. A magyar állam ezt nemhogy akadályozta volna, hanem sokszor támogatta. 1918 után azonban a román földreform és adópolitika *egyértelműen kisebbséggelens volt.* Az eleve szegényebb magyar parasztság katasztrofális helyzetbe került, tömegessé vált a kivándorlás Oromániába, Amerikába. A magyar birtokosok, értelmiségiek, tisztviselők a kisajátítások, állásvesztések következtében szintén egyre-másra mentek tönkre, megindultak a repatriálások.

A románok nyelvhasználati jogát a demokratikus és szabadelvű 1868-as nemzetiségi törvény biztosította. Ennek ellenére a román többségű magyék kivételével ez nem mindenhol érvényesült maradéktalanul, némely rendelkezéseket igyekeztek kijátszani. Lehetővé tette mindezt a románok passzivitása is. A magyarság nyelvhasználata 1921–1922-től évről évre nehezebbé vált mind a hivatalos, mind a magánéletben. 1938-ra a *közélet minden írásos megnyilvánulása román lett, a magyar sajtót kötelezték a román helynevek használatára*, a magyarul beszélőkre pedig lépten-nyomon rászóltak, beszéljenek románul.

A két román egyház a magyar uralom alatt teljes függetlenséget élvezett, zavartalanul fejlődött, államségélyt kapott. Trianon után a kisebbségi egyházak birtokai zömét elvették és a román egyházaknak adták. Az államségélyt gyakran minden indoklás nélkül megvonták a papoktól, így a magyar egyházak is állandó anyagi, megélhetési gondokkal küzdöttek. A lelkiismereti és vallásszabadságot a hatóságok lábbal tiporták. Napirenden voltak az olyan esetek, mint a magyar papok üldözése, bebörtönzése, az erőszakos térítések, az egyházi összejövetelek megakadályozása.

A magyarországi románoknak csaknem három-ezer román nyelvű iskolájuk, virágzó középfokú és az államtól teljesen független teológiai oktatásuk volt. Román egyetem nem volt, de a magyar egyetemeken a román hallgatók saját nemzeti egyesületeikben képezhették magukat. A román iskolák mindvégig éles állam- és magyarellenes szellemben működtek, a diákokat a magyar nép gyűlöletére, a Romániához való tartozás érzésére nevelték. A román elemi iskolákban 12, a középiskolákban csak 16 évvel a kiegyezés után *kezdték el tanítani a magyar nyelvet*. A román szellem gyengítését célzó Apponyi-törvényeket is csak hosszú idő elteltevel, a világháború előtti néhány évben hajtották végre. A román uralom alá jutott magyarság oktatásügye évről évre kedvezőtlenebb helyzetbe került, egyre több iskolát zártak be, a magyar diákok tízezrei kényszerültek román iskolába. A felekezeti iskolákat magániskolákká nyilvánították, önkormányzatukat megszüntették, tanáraikat évenként vizgára kötelezték. Kötelezően előírták négy tárgy román nyelvű oktatását, így gyakorlatilag ezek is kétnyelvűvé váltak. Magyar szellem az állandó ellenőrzések s a diákok nagyfokú lekötöttsége folytán csak korlátozottan érvényesülhetett.

Az iskolán kívüli művelődést különféle román egyesületek és a cenzúramentes román sajtó irányította. Legnagyobb hatása az Astra egyesületnek volt, mely akadálytalanul végezhetett irrederenda tevékenységét. A két legtekintélyesebb magyar egyesület, az Erdélyi Múzeum Egyesület és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület később évekig vívott élethalálharcot fennmaradásáért. Az irodalom, a sajtó, a színház a lehetőségekhez mérten mindent megtett a magyarságtudat ápolásában, erősítésében, szerepük kulcsfontosságú volt.

A gyülekezési, társulási szabadság Magyarországon lehetővé tette, hogy kormányellenes tiltakozó gyűlések százait tartssák meg a románok.

Romániában öt év kivételével végig ostromállapot uralkodott, amikor az alkotmányban lefektetett jogokat is megvonták, s még esküvő, keresztelő vagy bál tartására is engedélyt kellett kérni.

A szerző a dualista Magyarország nemzetiségi politikáját sem tekinti idillikusnak, azt kritikusan szemléli, felsorolja a törvények hiányosságait is. A kisebbségre került magyarság helyzetének bemutatásánál érződik a személyes tapasztalat, itt jóval részletesebb a serelemek felsorolása. A könyv rádőbent arra, milyen nehéz volt a két világháború közötti Erdély magyarságának helyzete. Érdekes, hogy az erdélyi románok jó része is kritikusan szemlélte a Nagy-Románia berendezkedését, a kisebbségeket sújtó intézkedéseket.

A könyv olvasása elkerülhetetlenül is továbbgondolkodásra késztet, hogyan érvényesülnek ma a vizsgált nemzetiségi jogok, milyen körülmények közt él ma az erdélyi magyarság. Bármilyen nehéz volt is a helyzet a két világháború között, az erdélyi magyarság olyan politikai, művelődési, egyházi intézményekkel rendelkezett, melyek reményt adhattak a jövőre nézve, s olyan emberek tartották a lelket az ott élőkben, mint Kós Károly, Bánffy Miklós, Tamási Áron, Benedek Elek. Mára ezek az intézmények megszűntek, s Erdély szellemi nagyjai – tisztelet egy Sütő Andrásnak vagy Kányádi Sándornak – Magyarországra települtek át.

Bíró Sándor szerint: „A mérgezett légkör megváltoztatása és a gyűlölködés megszüntetése csak a múlttal való őszinte szembenézés útján érhető el. ...A hibákkal való szembenézés pedig előfeltétele annak, hogy a fájdalmas múltat lezárva, megtisztult lélekkel induljunk el egy jobb megértésen, kölcsönös jóakaraton felépülő új román-magyar viszony kialakulása felé.” A tisztázás reményében íródott ez a hatalmas mű. Szomorú, hogy nem jelenhetett meg idehaza. Sokkal nagyobb szükség lenne az ilyen könyvekre, mint a felfokozott Erdély-lázban napvilágot látott sok kétes értékű, hiányos, téves történelmi ismereteket nyújtó, konjunkturakiadványra. (Európai Protestáns Magyar Szabadegetem. Bern, 1989.)

Udvarhelyi Nándor

Tanulmányok Budapest múltjából, XXII.

A nagy hírű sorozat huszonkettedik kötete a Budapesti Történeti Múzeum (BTM) évkönyveként, a *Budapest Várostörténeti Monográfiái* című szupersorozat XXXI. köteteként látott napvilágot. Ebből a hármas sorozatba való beillesztésből is láthatjuk, hogy a különben mintaszerű tanulmánykötet megjelentetése mily sok nehézségbe ütközött. Ezek a nehézségek javarészt anyagi természetűek lehetnek. Erre utal a kolofon is, amely szerint a nagy múltú kiadványsorozat jelen kötetét egy kis debreceni nyomda, a Mozgáskorlátozottak Hajdú-Bihar Megyei Egyesületének *Piremon* Vállalata Nyomdaüzeme készítette el. Sajnos, a kolofon nem tájékoztat afelől, hogy hány példányban került kiadásra a kérdéses munka. Félő ugyanis, hogy a kiadvány szokatlanul kis

példányszámban készült, s ezáltal jelentős bibliográfiai, tudománytörténeti vétséget követett el, hiszen a sorozat előző kötetei lényegesen nagyobb példányszámban jelenhettek meg és terjedhettek el, juthattak el olyan helyekre, intézményekhez és kutatókhoz egyaránt, akikhez vagy amikhez ez a kötet már nem juthat el, azon egyszerű okból, hogy ezt a kötetet kevesebb példányban jelentették meg, mint az előzőeket. A kötet ismertetése kapcsán erre a mellékesnek tűnő szempontra azért térünk ki, mert szükségesnek látszik a szerkesztők, a kiadók, sőt a nyomdák figyelmét is felhívni arra, hogy sorozatkötetek kiadásánál igyekezzenek a sorozatigényeket kielégítve a kiadványokat az eredeti példányszámban megjelentetni.

Igazán nem időztünk volna ennél a kérdésnél, ha a tanulmánykötet – ahogy említettük is: mintaszerű – nem tartanánk fontos, nagy jelentőségű, értékes munkának. Ahhoz, hogy a kötet valóban forrásértékelő bíró, a sorozat hagyományait továbbfolytató és -fejlesztő, a helytörténeti kutatások és feldolgozások terén példamutató kiadvány, mind a szerkesztőbizottság elnöke (*Székely György*), mind a szerkesztőbizottság tagjai (*Gerevich László, Kaba Melinda, Kiss Jenő, Kubinyi András, Mezey Gyula, Nagy Emese, Ságvári Agnes, Vörös Károly*), illetve a szerkesztők (*Kaba Melinda, Nagy Emese*), sőt a felelős kiadó (*Selmezi László*) személye is garancia.

A tanulmánykötet öt nagy egységből áll. Az első egység a *Várostörténeti tanulmányok* címet viseli és tíz tanulmányt tartalmaz, melyek felölelik a főváros történetének egyes kérdéseit a kora középkortól az 1920-as évekig. Elvi jelentőségű, összegező természetű tanulmányoktól fogva (*Czagány István*: A budai várra vonatkozó történetírás és művészettudomány története; *Póth István*: Pest-Buda az egyetemes szerbség kultúrközpontja stb.) a részletező, adat- és anyagfeltáró, -közlő közleményekig (*Rózsa Miklós*: Heger Frigyes cukrász működése és cukrászok a kiépülő pesti Lipótvárosban; *Bibó István*: Az egykori Tigris Szálló története; *Kiss József*: Tóth Gaspár, Petőfi „Mecénása”; *Preisich Gábor*: Törekvések a főváros műszaki fejlesztésére a Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság idején stb.). Külön kell megemlítenünk azokat a nagyobb lélegzetű tanulmányokat, amelyek nem is egyetlen közleményként, hanem folytatásokban jelentek meg (mint például *Létay Miklós*: Obuda parasztpolgárainak anyagi kultúrája és társadalma 1848–1945. II. rész), vagy egyébként válnak ki a tanulmányi keretek közül (mint például változásvizsgálati szempontjai miatt *Székely György*: Hunyadi László kivégzése – struktúráváltások a magyar állam és a főváros kormányzásában című munkája).

A következő egység *Üzemtörténeti tanulmányok* címmel egy rövidebb *Jenei Károly*: Az Egyesült Izzólámpa és Villamosági Rt. és elővállalatai) és egy kimondottan terjedelmes, monografikus igényekkel fellelő, több fejezetre tagolt tanulmányt közöl (*Sárközi Zoltán-Szilágyi Gábor-Gáspár Ferenc*: A Fegyvergyár története, 1891–1948.).

A két egységben közölt tizenkét tanulmányt a *Közlemények* című fejezet öt rövid, a terjedelmes tanulmányokat nagyszerűen kiegészítő s részben

magyarázó, illusztráló közlemény követi (*Tardy Lajos*: Dunai hajóút a török kiűzése után, 1698; *Gál Éva*: Pest város 1758. évi térképe; *Rózsa Miklós*: Egy 1824. évi pesti üzleti hirdetés és annak forrásértéke; *Nagy Dezső*: Egy születő nagyváros lakosságának foglalkozási megoszlása a pesti 1841/42. évi adólapjstrom alapján; *Rajna György*: Budapest köztéri és udvari diszkútjai).

Azt, hogy tanulmánykötetünk múzeumi évkönyvként jelent meg, leginkább a *Szemle* című rovat mutatja. Az ebben a rovatban közölt három tanulmány mindegyike közgyűjteményi érdekű írás. *Létay Miklós*: A budapesti helytörténeti kiállításról címmel írt figyelemre méltó muzeológiai áttekintést. *Berza László* pedig a fővárosi Szabó Ervin Könyvtár nagy hírű Budapest Gyűjteményének anyagáról, ezek forrásértékéről és föltárásuk helyzetéről, lehetőségeiről értekezik (Várostörténeti források föltárása a fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében). Hasonló muzeológiai problémát vizsgál *Végh Katalin* is, éppen a BTM Adattárának vonatkozásában (A Budapesti Múzeum Adattárának intézménytörténeti gyűjteménye és a közelgő múzeumi évfordulók). A *Könyvismertetések* című, ötödik egység hasonlóan a *Szemle* részhez, ugyancsak erőteljesebben múzeumi-muzeológiai érdekű, mint a többi egységek, rovatok. A *Könyvismertetések*ben ugyan csak három könyvet recenziálnak, de mind a három sajátosan múzeumi érdekű és a további helytörténeti-muzeológiai kutatásoknak-feldolgozásoknak részben forrásul, részben pedig módszertani tanácsadónul szolgálhat. Az első ismertetés méltán kapott különös hangsúlyt és terjedelmet. A BTM nagy vállalkozásának, a helytörténeti kutatásokban és feldolgozásokban alapvető munkának számító Budapest története I–V. monográfiát *Soproni Sándor, Entz Géza, Gerő Győző, Bácskai Vera, Nagy Emese, Hanák Péter* és *Ságvári Agnes* sajátos érdeklődési körüknek, munkásságuk tárgyköreinek és módszereiknek-szempontjaiknak megfelelően mutatják be. Másodikként *Gál Éva* ismerteti Sopron nagy helytörténetésze, *Házi Jenő* munkáját: *Soproni polgárcsaládok, 1525–1848. I–II.* (1982). Harmadikként *Szász Zoltán* mutatja be *Veress Endre-Domonkos Sámuel*: A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848. című, ugyancsak 1982-ben megjelent munkáját. Az a körülmény, hogy a BTM előttünk fekvő, 1988-ban kiadott évkönyve egy 1973–1980-ban, illetve két 1982-ben megjelent munkát ismertet arra mutat, hogy a tanulmánykötet anyaga, a tanulmányok és a könyvismertetések is már jó ideje elkészülhettek, s csak kiadásuk késett mintegy öt-hat évet. A tanulmányok java részénél ez a hatalmas „csúszás” nem jelent különösebb bajt. Ellenben a könyvismertetéseknel, általában az ismertetéseknél, (tehát a kiállítási ismertetéseknél, bírálatoknál is) az ilyen és ehhez hasonló időeltolódások nagy károkat okoznak. Nemesak az ismertetések általános aktualitásvesztéséről van itt szó, hanem arról is, hogy a késedelmes recenziálás miatt a kérdéses munka csak jóval később vagy egyáltalán nem kerül bele a tudományos élet vérkeringésébe.

Amennyiben az ismertett tanulmánykötetet a

BTM valóságos évkönyvének tartjuk, úgy hiányoljuk belőle az intézmény munkájáról szóló – a későbbiek, például tudomány- és intézménytörténeti kutatások és feldolgozások szempontjából oly fontos – éves vagy két-, esetleg hároméves jelentést.

Összegezve az elmondottakat azt állapíthatjuk meg, hogy a *Tanulmányok Budapest múltjából XXII.* kiváló, nagyszerű forrásértékkel bíró tudományos kiadvány, amelynek adatainak kívül kutatási-összehasonlítási szempontjait, módszereit sem nélkülözheti helytörténeti kutatásunk, feldolgozó munkánk, honismereti tevékenységünk. (BTM Bp., 1988.)

Dankó Imre

A házsongárdi temető

Kolozsvár egyik legbecesebb zárandokhelye a házsongárdi temető. Aki egyszer oda eljut, soha nem felejtí az élményt.

Színes kalauzként, fontos történelmi dokumentumként adja most kezünkbe a Helikon Kiadó *Lászlóffy Aladár* nemesveretű szövegével, *Kántor László* több mint száz fotójával a Házsongárdi című kötetet. A szerzők a kezdetektől, a XVI. századtól mutatják be Európa egyik legrégebbi – és legszebb fekvésű – temetőjét. A Házsongárdban több százezer ember nyugszik, akiket a temető megnyitása óta eltelt négy évszázad alatt eltemettek.

A házsongárdi panteonnak a ma már egyre kisebb maradékot nevezhetjük, mely múltunk és művelődésünk lenyomata. Az utóbbi időkben tucatnyi neves ember sírjának vész nyoma évente, hisz a temetőt megszakítás nélkül használják, s új halottakat lefektetni csakis az újra „megölt” régi halottak helyére lehet. Pár évtizeddel ezelőtt az alaphangulatot még a terméskő és márványfaragványok XIX. századi állapota, stílusa határozta meg, mely azóta feltartóztatathatatlannul süllyed el. Csak 1939-ben, egyik „temetőrendezéskor” 3000 sírt nyilvánítottak felszámolandónak. Az egyik összeírás még számon tartott egy 1586-os követ, de mára már ez is eltűnt.

A középkortól kezdve némely városban (igy Kolozsváron is), de a nagyobb községekben is úgynevezett Kalandos Társulatok működtek. Ezek feladata elsősorban tagjaiknak tisztességes eltemetése volt. A házsongárdi temető hóstáti parcellájában még ma is gyakoriak a kalászt markoló címeres sírkövek: egykor ezt Kalandos temetőnek is nevezték.

Több évszázad síremlékeinek stílusát lehet itt nyomon követni, tanulmányozva az erdélyi város temetkezési szokásait, a sírjeleket, címereket, szövegeket; a szimbolikát, a betűtípusokat, az anyagokat, az arányokat, a véséstechnikát, a faragásművészetet: kelyhet és keresztet, kopjafát és haskövet. Ez utóbbiak a koporsó alakú tumbák (síremlékek), melyeket neveztek haskőnek is, a Házsongárd jellegzetes sírjelei.

Valaha Kolozsváron Hárompüspök tér is volt. Ma is a három református püspök (Nagy Péter – 1819–1884 –, Szász Domokos – 1838–1899 –,

Bartók György – 1845–1907 – és családtagjainak) szármagyas síremléke határozza meg a temetőkapunál azt a teresekét, ahonnan a Házsongárdba vezető utak indulnak.

A temető békés egyenlőségében, a köznép sorában bukkannak fel a nagyok: Szenci Molnár Albert, Tótfalusi Kis Miklós, Jósika Miklós és a többiek, kikről hosszan beszél Lászlóffy Aladár. Apáczai Csere János (1625–1659), a magyar művelődés- és nevelésügy úttörője, valamint felesége, Aletta van der Maet emlékeliszkjénél a szép Áprily költeményt is idézi, mely ma már az egész Házsongárd szimbóluma: A tavasz jött a parttalan időben / s megállt a házsongárdi temetőben. / Én tört kövön és porladó keresztben / Aletta van der Maet nevére kerestem.

Dsida Jenő (1907–1938), a két világháború közötti erdélyi líra finom tollú, fiatalon elhunyt mestere kriptájának homlokzatán azok a sorok állnak, amelyeket hosszú haldoklása alatt tudatosan csiszolt örökkévaló, emlékezetes üzenetté: Megtettem mindent, amit megtehettem / Kinek tartoztam, mindent megfizettem. / Elengedtem mindenki tartozását, / Felejtset el arcom romló földi mását.

Altórai Mike Sándor (1795–1807) oklevélkutatóról, levéltárigazgató síremlékfelirata: A KŐ A JELLEMZŐSÉGEK FÉRFIT / A KOSZORÚ AZ ÉLETBŐLCSET TISZTELI. Ő volt az erdélyi kormányzati levéltár tudós igazgatója. Szenvedéllyel gyűjtötte össze történelmünk írott emlékeit. Életének eredményeként 200 kötetnyi kéziratot adott át még életében az Erdélyi Múzeumnak. Azt is zokon vette, ha adományait nyilvánosan megköszönték. Hogy ezt elkerülje, gyűjteményei anyagát valósággal lopva dugdosta be a kéziratár polcaira.

A Házsongárdban nyugszik az aradi vértanúk egyik gyóntatója. Bardócz Sándor (1817–1892) minorita pap is, akinek a nevezetes szolgálatáról a korabeli dokumentumok szólnak. Hidvégi gróf Mikó Imre 1805–1876 történetirő, művelődéspolitikus, miniszter, az Erdélyi Múzeum Egylet, a múzeum, a botanikus kert alapítója; aki saját telkéből ajándékozta a városnak azt a tizholdnyit, melyen ma a régi klinikák sora áll, s pár éve még Mikó utcának hívták Kolozsváron; akit Tompa Mihály, a hozzá írt költeményében Erdély Széchenyijének nevezett, mert élesztette, felszínen tartotta ERDÉLY múltjának megbecsülését a megmaradás érdekében.

Szokatlan, hogy miképp az embernek, egy mesterségnek is megmaradjon a maga leszármazási rendje, családfája, mint Kolozsváron a nyomdászatnak Heltaitól Tótfalusiig. A XVII. század végére három nyomda is találkozott a városban. Egyik a Heltai-féle; másik Szenci Kertész Ábrahámé volt, s a félig kész Várad bibliaival Várad ostromakor mozdult ki eredeti helyéről, hogy mestere halála után Kolozsváron kössön ki; a harmadik a reformátusoké. A betűmetszők, a nyomdászok síremlékei is a magyar nemzet kegyeletét váltják ki a temetőben.

Az emlékeztető emlékek napjainkig vezetnek. Következnek akik még kortársaink voltak. Követük Kós Károly (1883–1977) és családja síremléke,

akinek építési, írói, kiadói működéséhez fűződik a transzilvanizmus annyit vitatott fogalma is. Ízlését, rajzoló keze vonalvezetését annyi falomromzat és könyvdisz őri, a zebegényi katolikus, a monostori református templomoktól a budapesti állatkert néhány épületéig, az Erdélyi Szépművészeti Céh kötetéitől az Utunk című folyóirat első fejlécének betűtípusáig. Szülőföldszeretete, töretlen szelleme, pátriárkai korig megőrzött emberi tartása is hatalmas és felejtethetlen példánk közé emelik őt.

S akiket kisebbségi sorsuk öngyilkosságba kergetett: Szabédi László (1907–1959), az 1945 előtti erdélyi irodalom egyik legnagyobb ígérete, aki – Illyés Gyula szerint – „a regionalizmus is úgy szólaltatja meg, ahogy kell: európai színvonalon”. A költői, szépirodalmi tettek mellett a háború utáni években gazdag közéleti szereplés következik, az újságírástól a múzeumigazgatásig, majd 1947-től az újonnan alakult kolozsvári Bolyai Tudományegyetem professzori posztja. Benedek Marcell utóda lesz, aki sorra tanítja az esztétikát, a világ-irodalom-történetet, a művészettörténetet, végül a magyar irodalmi nyelv történetét. Tanítványai elmondhatnák, hogy mindig a rendteremtést, az értelmes testvéri összefogást tanította és kérte számon. Tízennégy tanév után, mikor az egyetem egyesítésével megkezdődött a magyar tan nyelvű főiskolai oktatás felszámolása, Szabédi professzor tiltakozásul öngyilkos lett.

Másikuk Szilágyi Domokos (1938–1976) költő, aki feleségével, Hervay Gizella (1934–1982) költővel és gyermekükkel, Szilágyi Attilával (1961–1977) pihen egy sírkő alatt a házsongárdi temetőben. Szilágyi Domokos a Bolyai Egyetem diákja volt, utána Bukarestben élt egy évtizedet, majd haláláig Kolozsváron. A poeta doctus fajtájából való volt, s mint műfordító is kitűnő és termékeny. Babitsi módon ismerte a költői mesterséget, vagyis a maga összetéveszthetetlen módján. Jelentős életművet hagyott hátra. Született Nagysomkúton, öngyilkos lett Kolozsváron, a Kányafői tetőn, 1976 őszén.

Házsongárd nem olyan, mint a világ minden más temetője: szellemi öröksége Erdély múltjának sugárzó emlékműve, de jövőjének záloga is. Házsongárd ma összefüggő ritkás szálerdő. A lombok koronája összeér felette. (Helikon, 1989.)

Dr. Domokos János

Somogy megye múltjából¹

A Somogy Megyei Levéltár csaknem 20 éve megszakítás nélkül megjelenő évkönyve egyik legrangosabb helytörténeti kiadványunk. Bizonyítja, hogy e levéltárban valódi tudományos műhely alakult ki, mely nemcsak maga produkál szép eredményeket, hanem neves fővárosi kutatók is érdemesnek tartják, hogy itt jelentessék meg munkáikat. Az első kötet kiadása óta (1970) eltelt csaknem két évtizedben a levéltár gárdája megfia-

talodott, csaknem kicserélődött. A szerkesztő és a „műhely” munkájának eredménye az is, hogy az újak, a fiatalok a kutatókhoz csatlakozni tudtak és az idősebb generációhoz hasonló színvonalon folytatják e tevékenységet.

Ézeknek az évkönyveknek a szerkesztésénél sajátos gyakorlat a kronológiai sorrend, valamint az a módszer, hogy egy-egy szerző nagyobb lélegzetű munkáiról, kutatási eredményeiről egymást követő évkönyvekben, több tanulmányban is számot adhat. Így soha sincs olyan érzésünk, hogy valamely szerző terjedelmi korlátok miatt bármit elhagyott vagy rövidített volna.

A közelmúltban megjelent 19. számú évkönyv első közleményét *Borsa Iván* készítette, aki 1978 óta folyamatosan ad közre Somogy megye történetével kapcsolatos középkori dokumentumokat. Az országbíró által ott törvénykezési ülészekon megbírságolt Somogy megyeiek lajstroma (1437–1447) című munkájában azon személyek adatait tette közzé, akire az országbíró vezette királyi bíróság a jelzett időszakban pénzbüntetést szabott ki. A bírságolás oka általában az volt, hogy a per tárgyalásakor az illető nem jelent meg vagy tartozott korábbi pénzbüntetésével. A szerző három országbíró (Bátori István, Rozgonyi György, Pálóczi László) idejéből közli listáit, melyek 173 bejegyzést, 371 személynevet tartalmaznak. Az összeállítás nemcsak a középkori bírósági gyakorlatot szolgáltató adatokat, hanem értékes társadalomtörténeti forrás is. Időrendben haladva a következő forrásközlést *Komjáthy Miklós* készítette, aki immár 16. alkalommal gazdagítja kutatási eredményeivel Somogy megye történetét. Jelen cikkében (A somogyi konvent II. Ulászló kori oklevelei az országos levéltárban) a parasztháború évből, 1514-ből származó okleveleket olvashatunk.

Kanyar József, a levéltár nyugalmazott igazgatója, a kötet szerkesztője, Könyv- és nyomdakultúra Dunántúlon a kései feudalizmus idején címmel téziszzerű összefoglalást ad egy nagyobb művelődéstörténeti tanulmányából. Részletesen foglalkozik az egyház kulturális szerepével, a falusi iskolákkal, bemutatja a rendházak egyházi és világi könyvgyűjteményeit. Felhívja a figyelmet a plébániákön őrzött könyvek fontosságára, melyek ebben az időszakban a kisebb településeket egyetlen könyvgyűjteményét jelentették.

Ember Győző, a Magyar Országos Levéltár nyugalmazott főigazgatója Magyarország lakossága a XVIII. században I. című tanulmányában az 1711–1790 közti korszak rendelkezésre álló statisztikai adatait elemzi. Kiindulópontja a történetírásban sokszor idézett 1715–1720-as összeírás, melynek különféle értékelései olvashatók. Adatára hivatkozva Acsády Ignác a lakosság számát 2,6 millióra tette, míg a többi kutató ennél jóval magasabbra. Ember Győző megállapítja, hogy az első hivatalos népszámlálásig, 1787-ig a források alapján csak becsléssel dolgozhatunk. A tanulmányban áttekintést kapunk arról, hogy változott meg a török kiűzését követően a lakott helyek száma, a megyék népsűrűsége, milyen hatással volt a betelepítés és belső vándorlás a lakosság nemzeti összetételére. Foglalkozik a szerző a telepü-

¹Levéltári évkönyv. Szerk.: *Kanyar József*. Kaposvár, 1988. 382 old.

lérend alakulásával, az óriásfalvak létrejöttével, a mezővárosi szerveződéssel, végül – a dunántúli adatok alapján – az úrbéri viszonyokat elemzi.

Tóth Péter Somogy vármegye leírása 1812-ből című tanulmányában felhívja a figyelmet a megyéről szóló földrajzi munkák fontosságára, melyek módszeres feldolgozásával évek óta foglalkozik. Jelen kötetben Rummy Károly 1812-ben keletkezett megyeleírását teszi közzé, melynek érdemi része egy 1785-ben végzett adatgyűjtésen alapul. Ebben az évben nevezte ki II. József Széchényi Ferencet Somogy, Baranya, Verőce, Szerém megyék főispánjává, aki első feladatának tartotta a rábizott terület megismerését. Kérdőíveket állított össze, melyeket a vármegyei tisztviselőknek kellett kitölteni. 1798-ban Széchényi Ferenc újra Somogy megye első embere lett, és a megyeleírás ügye ismét napirendre került. Először Szvorényi Mihály karádi lelkészt bízta meg a szerkesztéssel, majd 1812-ben a munka Rummy Károly lelkész-tanárhoz került, aki az adatlapokon kívül Bél Mátyás országleírását is használta. Rummy latin nyelvű kéziratát, melynek teljes fordítását olvashatjuk, az Országos Széchényi Könyvtár kézirtárában őrzik. A leírás az első részben általános adatokat közöl a megye fekvéséről, határaitól, vízrajzáról, útviszonyairól, lakóinak számáról, majd a mezővárosok, falvak és puszták következnek, a helyi gazdálkodásra, a földesúrra és lakosokra vonatkozó főbb adatok megjelölésével.

Reöthy Ferenc és *Kaposi Zolt* tanulmányaikban mezőgazdasággal kapcsolatos témákat dolgoztak fel. Reöthy Fejezetek a dél-balatonai borvidék XVIII–XX. századi történetéből című dolgozatában a sajátos dombvidéki szőlőművelés helyzetét vizsgálja, mely ugyan nem vetekedhet a Balatonfelvidék szőlőivel, de a XIX. század második feléig egyre nagyobb mértékben egészítette ki a gazdálkodás egyéb ágait. Az 1880-as években a filoxéra tönkretette a kb. tizezer holdas szőlőterület egyharmadát. Ezt követően – az országos gyakorlat szerint – a filoxérának ellenálló homoki szőlőt telepítettek a part közelébe, ennek azonban ma már alig láthatók nyomai.

Kaposi Zolt *A vármegyei uradalom termelése és a gazdálkodása a XIX. század első felében* című tanulmánya egy sajátos helyzetben lévő birtokról ad képet. A Kanizsa mellett fekvő uradalom gazdálkodását alapvetően meghatározta, hogy a községben kevés volt az úrbériség, nem volt számottevő robot, amit felhasználhattak volna. Ingyen munkaerő híján a föld megműveléséhez, állatok gondozásához béreseket, napszámosokat, konvenciósokat kellett fogadni. Ez főként a növénytermelésben növelte meg a többi uradalomhoz képest a ráfordításokat, aminek következtében igyekeztek mind nagyobb szerepet adni az állattartásnak, főként a legkevésbé munkaigényes juhászatnak, és a kényszerhellyel meggyarazható a tartalékok felélése, az erdőirtás, az egyre nagyobb hitelek felvétele is.

Dobai András, a levéltár munkatársa, az évkönyv 13. kötetében írt Somogy megye közigazgatásának 1849–1859 közti történetéről, most pedig a következő öt év szervezeteit dolgozta fel (Somogy vármegye közigazgatása az októberi dip-

loma és a Schmerling-provizórium idején, 1860–1865). Foglalkozik az októberi diploma kiadásának helyi következményeivel, a megyei bizottmány 1860. évi megválasztásával és működésével, majd a megyeszervezetet tárgyalja az 1861. okt.–1865. dec. közti időszakban. Cikkével a megye abszolútizmus kori közigazgatása feldolgozottak tekinthető.

Böszö Sándor levéltáros szintén évek óta folyó kutatásai alapján állította össze *A Csokonyavidéki Népművelési Egylet története (1868–1928)* című tanulmányát. Az évkönyv korábbi, 16–17–18. kötetibe három tartalmas összefoglalást készített a dualizmus kori egyesületekről, meghatározva azok főbb típusait, taglétszámát, a tagság társadalmi összetételét. Jelen tanulmányban egy 60 éven keresztül működött kulturális egylet történetét dolgozta fel, melynek feladata elsősorban a népiskolák segítése volt. Az első szervezet 1868-ban Babócsai Alsó-Járásai Népművelési Egylet néven alakult, majd 1878-ban kapta meg végleges nevét. Előadásaival, jól szervezett könyvtárával fontos szerepet játszott a falusi lakosság kulturális helyzetének javításában.

A kötet politikai jellegű tanulmányai közül a legfontosabb *Andrássy Antal* Fegyveres erő és hatalom Somogyban, a polgári demokratikus forradalom idején című dolgozata, mely a korszak nehezen hozzáférhető forrásait használva a hazatérő katonaság, valamint a rendfenntartó erők sajátos helyzetét vizsgálja az 1918 október–1919 március közti időszakban. Megismerhetjük Kaposvár és környéke közbiztonságát, a polgári nemzetőrség létrehozásának és működésének körülményeit, majd 1919 februárjában a munkásör-ség megalakulását.

Tilkovszky Lőránt *Aktion* Volksgrundbuch. A Deutscher Schutzbund illegális akciója a magyarországi németseg statisztikai adatfelvételére 1927-ben és *Bodnár Tibor* Nemzetűségi vizsgálat a Somogy megyei németek körében (1945–1946) című tanulmányaikban a német nemzetiséggel kapcsolatos, két ellenkező célú felmérésről illetve kísérletről számolnak be. Az 1927. évi adatfelvételi kísérlet arra irányult, hogy a családok őseit is figyelembe véve minél több német származású lakost mutasson ki az ország területén. 1945 után a hivatalos politika németellenes volt, ami – többek között – a kitelepítésekben, a volt Volksbund-tagok elleni eljárásokban is megmutatkozott. A Népgondozó Hivatalok által lefolytatott nemzetűségi vizsgálatok a helyi ellentéteket és nemzeti-ségi torzalkodásokat is fokozták.

A kötet zárótanulmánya *Géger László* *A tanácsok megalakulása Somogy megyében* című cikke, a megye 1950. augusztus és október közötti közigazgatását vizsgálja az ideiglenes tanácsok megalakulásától a választásokig.

Úgy érezzük, hogy a Somogy megyei Levéltár évkönyvsorozata az ismertett kötettel az eddigi színvonalhoz méltóan gyarapodott, és érdeklődéssel várhatjuk a sorozat 20., a két évtized kutatómunkáját reprezentáló darabját is.

Dóka Klára

Balatonfüred¹

Zákonyi Ferenc idegenforgalmi szakemberként, helytörténeti kutatóként éppúgy ismert, mint rádió- és tévészereplője alapján, vagy szakírói tevékenysége révén.

Amikor az 1950-es évektől a Veszprém megyei idegenforgalmi hivatal vezetőjeként nagyszabású tervekkel valószínűleg, ebben kitüntetett szerepük volt a különböző tájismertetőknél, útikalauzoknak, helytörténeti kiadványoknak. Helyi és országos kiadók várták kéziratát, a mindig pontos, szakszerű, terepbejárásokra alapozott, népszerűsítő és egyben tudományos ismereteket tartalmazó anyagait. (Olyan munkái jelzik ezt, mint balatoni és bakonyi útikalauzai, a Dunántúli gyógyfürdői és fürdői, számos balatonfüredi témájú könyv, ezernél is több cikk.)

Nyolcvanadik születésnapját megelőzően – némiképp köszöntésére is – jelentette meg lakhelyének tanácsa a városról írott, hatalmas szellemi teljesítményt jelentő, több évtizedes kutatómunkáját tartalmazó vastkos városmonográfiáját.

Tizenkét fejezetben foglalta össze azt, amit a tájról, a településről érdemesnek tartott elmondani. A településmonográfiákra jellemző szerkezeti beosztást Zákonyi Ferenc is megtartotta. A Balaton kialakulásának leírása után szól a természeti tényezőkről, majd a település történetét tárja az olvasók elé: ez utóbbiban a terület mára elpusztult egykori településeiről, amelyek valamilyen formában azért fennmaradtak az emlékezetben és ma is használatos földrajzi nevekként élnek a köztudatban: Papsoka, Siske, Kék stb.

Zákonyi kötetében annyiban mégis eltér a megszokott monográfia-összeállításoktól, hogy érdeklődésének, beállítottságának (és nyilván korábbi anyaggyűjtéseinek) megfelelően a humán területekre koncentrált: így többek között a fürdőkultúra és az egészségügy, az építőművészeti emlékek, az oktatás, a művészetek és a kulturális élet, valamint a sport és a szórakozás kerültek előtérbe munkájában. A gazdasági életet mindössze a helyi hajógyártás, valamint a közlekedés képviseli.

A kötetben a három legterjedelmesebb anyag a település múltja, Füred építészeti- és vízi sportjának története. Zákonyi számos olyan forrásanyagot kutatót fel, amelyek eddig ismeretlenek voltak a történészek előtt. Tágabb összefüggésben ez azt is jelenti, hogy nem egy területen módosítja a táj történetéről eddig tudottakat, s olyan kapcsolódásokra hívja fel a figyelmet, amelyek más megközelítést igényelnek. Füred és környéke egykori történelmi szerepe megítélésében, s részben hozzájárul ahhoz is, hogy biztosabban lehessen meghatározni a városnak a vonzáskörzetben betöltendő jövőbeli szerepét.

A kötet záró fejezete a földrajzi neveket tartalmazza. A kitűnő személy- és földrajzi névmutató (Tóth Jánosné összeállításában) jó segítő a tájeko-

zódásban. A kötet viszonylag szerényebb ábranyaga nyilván a szövegterjedelmek tudható be.

A kötet kiadástörténetéhez tartozik, hogy a munkán Zákonyi Ferenc betegséggel küszködve dolgozott, s kétséges volt, hogy elkészül-e vele. Az előzőt megfogalmazó barát, Keresztury Dezső így ír erről és a szerzőről: „A város azonban nem mondott le róla. Hogy nagyra becsüli munkásságát, azzal bizonyította, hogy díszpolgárává emelte... Nemcsak önmagának és jeles polgárának állít emléket, de hozzáférhetővé teszi az értékes adalékgyűjteményt későbbi kutatók számára. Méltó feladatot biz így a jövőre.”

Tölgyesi József

Pallag Rózsa¹

Szép könyvet, jó könyvet mindig öröm kézbe venni, az ilyen könyvekbe mindig öröm belelapozni is. Az Akadémiai Kiadó Mesék, mondák, történetek címmel indított sorozata pedig ilyen szép könyveket – s biztos vagyok benne, hogy az iskoláskorú gyermekek számára jó és hasznos könyveket is – ad az olvasni vágyók kezébe.

Napjainkban egyre gyakrabban kerül szóba a haza fogalma, a haza fogalmának új értelmezése, a haza- és népszerűtet erősebb, teljesebb kifejezése. Márpedig a haza- és népszerűtetre nevelést a szülőföld, a szülőföldön élő nép megszerettetésével kell kezdeni. A megszerettetést pedig elsősorban a szűkebb környezethez kapcsolódó történelmi események, irodalmi alkotások ismertetésével, a nép hagyományainak tudatosításával lehet elérni, Van-e olyan ember, akinek ne dobbanna meg a szíve, amikor szülőfaluját a televízióban, rádióban hallja említeni? Van-e olyan ember, aki ne igyekeznék megszerezni a szülőfalujáról, a szülőfalu történetéről, hagyományairól szóló könyvet? Azt hiszem, nehezen találnánk olyat. Éppen ezért örülök én is ennek a kötetnek. Mert ez azt jelenti, hogy a Kárpátalján élő magyar lakosságban elevenen élnek még napjainkban is a hagyományok.

A kötet hat kárpátaljai falu magyar népmeséiből ad ízelítőt az olvasónak. A mesék megismerése mellett megtudjuk azt is, hogy a gyűjtés 1956–1961 között történt, szinte az utolsó pillanatban. Mert ez a terület nemigen büszkélkedhet azzal, hogy a magyar néphagyományok gyűjtése nagy múltra tekint vissza. Amíg ugyanis az ukrán nyelvű anyag gyűjtése már a múlt század második felében megkezdődött, az 1950-es évektől pedig még teljesebbé vált, a magyar nyelvű hagyománygyűjtés – eltekintve néhány egyéni kezdeményezéstől – csak az utóbbi évtizedekben vált intézményessé, mióta az ungvári egyetem magyar tanszéke irányítja ezt a munkát. A Hungarológiai Intézet

¹ Adalékok Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945-ig. Szerk.: Varga Béla. Kiadja a városi tanács, 1988. 893 old.

¹ Kárpát-ukrajnai magyar népmesék. A meséket gyűjtötte és közzéteszi: Sándor László. Mesék, mondák, történetek sorozat. Akadémiai, Bp., 1988. 282 old. + illusztráció.

megalakulásával pedig bizonyára még nagyobb lépésekre lesz mód a hagyománygyűjtés és -feldolgozás területén.

A kötet 9 mesemondótól közöl meséket. Kiemelkedik közülük Hadar Dánielné Czine Eszter, Lamoga Jánosné Kiss Mária és Kádár Endre, akiknek 16–16 meséjét közli e kötetben a szerző. A három mesemondó közül Lamoga Jánosné Makosjánosiból, Kádár Endre Forgolányból a szülőfalu meséit ismerteti meg az olvasóval. Hadar Dánielné meseanyaga nemcsak a bátyui mesehagyományból táplálkozik, hanem a gyermekkorban hallott, szabolcsi (Fényeslitke, Kísvárda) meseanyagot is tartalmazza. Abban mindannyian közösek, hogy a szülőktől-nagyszülőktől hallott meséket őrizték meg, s – némely esetben (pl. Lamogáné) – hagyományozták tovább. Meséik témája, mondanivalója jellegzetesen példázza a magyar népmesék mondanivalóját. A mesehősök itt is elnyerik jutalmukat, a gonoszok pedig büntetésüket. A mesék színhelye itt is hasonlít a szülőföldhöz.

Nem feledkezik meg a szerző arról sem, hogy a mesezővekben előforduló tájszavakat, esetleg idegen szavakat mai, köznyelvi jelentésével együtt jegyzékes foglalta. A kötet végén tipológiai meghatározás található.

A kötet meséi felnőtteket szórakoztattak a maguk idejében, de mindig meghallgatták a gyermekek is. A gyűjtő pedig, amikor a kötet anyagának válogatását végezte, inkább a gyermekekre volt tekintettel. Így azután örömeire lesz mindazoknak, akik kezükbe veszik e könyvet.

Amikor a sorozat szerkesztői a kiadóval közös elhatározásra jutva megkezdték a kötetek megjelentetését, általános iskolásoknak akartak segíteni. S milyen jó, hogy így gondolkodtak. Mert Kalotaszeg és a bodrogközi Karcsa után eljut az ifjú olvasó Kárpátaljára is, a kárpátaljai mesevilágba, hogy majd a többi kötet megjelenése után megismerhesse más vidékek meséit, mondáit is.

Nagy Géza

ALEXAY ZOLTÁN:

Szigetköz

Reménykedem, hogy Alexay Zoltán gyönyörű fényképalbumát nem úgy nézzük egykor, mint összüléink nézhetek vissza kiüzetésük után a Paradicsomra. Szeretne ebben hinni e könyv tudós szerzője, a győri Kazinczy Gimnázium tanára is, aki fullasztó port, hőséget és fogvacogtató hideget, ködöt, esőt és szünyogok hadát vállalva évek óta kitartóan és hűséggel fotózza hazánk legnagyobb szigetének természeti szépségeit. Ki tudja, talán az utolsó órában érkezett, mint az elhaló szép dala-

mok lejegyzői, vagy a Duna hullámai alatt örökre eltűnő régészeti emlékek főtárói. Tömör előszavában arról vall a szerző, hogy a biológus szakmai kíváncsiságán és a fotózás szenvedélyén túl az az emberi nyughatatlanág sarkallta, amely oly sok nagyszerű teljesítmény létrehozója volt.

A Szigetköz kialakulása a földtörténeti múltban 2,5–3 millió évvel ezelőtt kezdődött. Azóta a Duna roppant víztömege az úr e tájon. Épít és rombol, életet és halált oszt, kenyeret ad vagy vesz el szépséyes kedve szerint. A nagy folyó a múlt század végi szabályozáskor szenvedte el az első igazán súlyos vereséget. Azóta rendre alul marad az ember és a természet kétes kimenetelű birkózásában. Még ma is élőlények ezreit pusztítja el a Duna felső szakaszán lévő tározók „eleresztett” vize, vagy a barbár tavaszi nádegetés. Ennek ellenére még ma is csodálatosan gazdag és változatos a folyó körüli vízvilág, az öreg Duna és a Mosoni-Duna által körülölelt sziget növény- és állatvilága. Ezt tárja elénk lélegzetelállítóan szép fényképein Alexay Zoltán.

Először a hullámtér 6000 hektárnyi területét mutatja be. Itt még a víz az úr. Csaknem ötszáz szigetet ölelnek körül a Duna-ágak, amelyek ideális életterei a békáknak, siklóknak, gémekek, hatyúknak, kócsagoknak és gólyáknak. Úszó borz, csíkos vadmalacok, virágzó kőkénybokrok és színpompás madarak tűnnek föl a fotókon. De megismerkedhetünk a mocsarak élővilágával is: zsurlók, tündérrózsák, sás, békalence, lepkék, szitakötők és ragadozó madarak a következő képek szereplői. A nedves rétek öreg fűzfái mellett lila őszi kikerics, szibériai nőszirmo, orchideák, gyíkok és mezei vadak lettek a kíváncsi kamera témái. Gyönyörködhetünk bölcs és vén kocsányos tölgyekben, bogarakban, bokrokban, boggyókban, hóvirágokban és erdei vadakban. Megjelenik végül a tájban élő ember is száradó hálók, ladikok, bokrokba bújó halászkunyhók, mesés zsákmányok, kompok, uszályok és nádfődeles házak társaságában. Kosarat fon, teknőt váj, csordát terel vagy éppen bölcs nyugalommal szemléli a vizet.

Együttérzést, melegséget, tiszteletet és csodálatot tükröznek Alexay fotói, és áhítatot érzünk mi is a különböző évszakokban hajnalban, este, napközben, vihar előtt, szikrázó napsütésben, esőben, áradáskor vagy sekély vízben megörökített pillanatok láttán. Minden természetet szerető-kedvelő embernek ajánlom ezt a 163 színes fotót, amelyet magyar, német és angol nyelvű képaláírásokkal és háromnyelvű bevezetővel látott el a kiadó, hogy széles körben ajándékozásra is alkalmas legyen. Nem is sokallom érte a 298 forintot! (Interpress, Bp., 1989.)

Tuba László

A Báthory István Múzeum évkönyve¹

A Báthory István Múzeum fennállásának 34 éve alatt sok és gazdag tartalmú kiadványt jelentett meg. A Múzeumi Füzetek sorozatban – 1955 és 1987 között 27 kötet látott napvilágot. Ezek a város és a térség történelmi hagyományainak bemutatását tűzték ki célul, Nyírbátor város történelmének jobb megismerését szolgálták. Csak sajnálni lehet azt, hogy igen kis példányszámban adták ki őket, így ma már nehezen hozzáférhetőek.

Nyírbátor mindenkor méltó ápolója volt sok évszázados történelmi hagyományainak. A kiemelkedő évfordulókon a városi tanács és a Báthory István Múzeum rendszeresen emléküléseket szervezett. Így került sor, többek között 1979-ben A *Báthory család és kora*, 1982-ben a *Báthory-ak és Erdély*, továbbá a *Fráter György emlékülésre*. 1986-ban Nyírbátor Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király halálának 400. évfordulóját ünnepelte. Ebből az alkalomból indította útjára a Báthory István Múzeum új évkönyvét a *Folia Historica et Ethnographica*. Az előző kötet *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthory család történetéhez* címmel jelent meg.

A kötet szerkesztője – építve a széles körű társadalmi összefogásra, ami az évkönyv megjelenését is lehetővé tette –, bevezetőjében vallja, támogatója kíván lenni a honismereti mozgalomnak azáltal is, hogy e sorozatban a hivatásos kutatók mellett, megjelenési lehetőséget kíván nyújtani a honismereti mozgalom munkásai írásainak is, amennyiben azok színvonalra megfelel a tudományosság követelményeinek.

Báthory István szerepét, tevékenységét a magyar történetírásban már sokan értékelték. Arról azonban, hogy munkásságát, életművét hogyan méltatja a lengyel történetírás, jóval kevesebbet tudunk. Ezt a hiányosságot pótolja a kötet bevezető tanulmányában *Libiszowska Zofia. Péter Katalin* az erdélyi fejedelemség kialakulását vizsgálja. A Báthory-ak korának is nagy kihívása volt a darabokra szétszedett Magyarország területi egységének újbóli megteremtése. *Benda Kálmán* az uralkodó ez irányú terveit elemzi. Országegyesítő törekvések a XVI–XVII. században címmel az előbbi gondolatkörhöz illeszkedik *Kahler Frigyes* tanulmánya. A kezdeményezés Erdélyből indult, ezeknek az elképzeléseknek a realizálását is döntően meghatározza az országrész ingtag világpolitikai helyzete. *Búza János* a Báthoryak pénzforgalmát mutatja be. Ebből az is kiderül, hogy a közös uralkodó a gazdaságpolitikának is jó ismerője és művelője volt. Keves olyan család van történelmünkben, amelyről annyira végletes vélemények alakultak volna ki, mint a Báthoriakról. Európai szintű politikus, megmondólatlan, felelőtlen, korláztalan ember egyaránt akadt e nagy családban, ezért igen árnyalt az a kép is, amit a

régi magyar irodalom alkot róluk. Ezt a kérdéskört *Bán Imre* dolgozza fel munkájában.

Fontos vallástörténeti adalék a térség történetéhez *Csohány János* tanulmánya, melyben a reformáció elterjedését vizsgálja a Nyírségben. *Takács Péter* a magyar történelemből protestáns személyiségeket mutat be, s közben a XVI. század Magyarországról fest komor, sötét, de reális képet.

Nyírbátor műemlékei hangulatosssá teszik városunkat. *Entz Géza*, miközben ezeket a műemlékeket vizsgálja, méltatja a térségben folyó műemlékvédelmi tevékenységet is.

A mezőváros történelmében sorsdöntő helyet foglal el a Károlyi család. A település és a család közötti úrbéri per több mint százéves anyagát dolgozta fel *Jenei Károly* – csaknem két évtizede kiadatlan – posztumusz tanulmányában. Külön érdeme a munkának, hogy a szerző eddig ismeretlen források sorát dolgozta fel benne.

A közelműlban jelent meg a Báthory István Múzeum évkönyvének második kötete.

A kötet első tanulmányában *Istvánovits Eszter* és *Kurucz Katalin* részletes és gazdag tájékoztatást nyújt a Szabolcs-Szatmár megyében 1984–1986 között végzett ásatásokról. A leletekről készült rajzokkal illusztrált tanulmány feltehetőleg nemcsak az archeológia szakemberei számára, hanem a történelmi múlt iránt érdeklődő közönség számára is értékes forrás lesz.

Módy György munkájában a Szabolcs megyei Gút falu történetét kíséri nyomon a tatárjárás koráig. Művének folytatása az évkönyv következő kötetében kap helyet. *N. Kiss István* Nyírbátor mint szabadparaszti oppidiumot vizsgálja 1708–1711 között. A tanulmány jól érzékelteti a mezőváros szerepét a Rákóczi-szabadságharcban, és ezzel összefüggően a település jogállásában ezidő alatt bekövetkezett kedvező irányú változást.

A XVIII. századi összeírások mind a történettudomány, mind a néprajztudomány alapforrásai közé tartoznak. *Takács Péter* a XVIII. századi szabolcsi vásárokról alkot képet, az 1772-es paraszti investigációját alapján. A szerző a forráscsoport kitűnő ismerője, korábban e témakörben több munkája is napvilágot látott. A mezőváros középkori történetéről nagyon sok munka jelent meg. Viszonylag jól feldolgozott e kor a település történetében. Nem mondható ez el Nyírbátor és környékének újkori történetéről. *Mészáros Pál* munkáját, melyben a térség agrárszocialista mozgalmát mutatja be a XIX–XX. század fordulóján, ezért is nagy jelentőségűnek tekinthetjük. *Szabó Géza* Szabolcs megye XX. századi történelmének kutatószáról ír.

Kahler Frigyes egy XIX. század eleji pénzhamisítás történetét dolgozta fel. *Páll István* tanulmányában az Északkelet-Magyarország népi építészeti elemeket mutatja be. A zárótanulmányban *Ratkó Lujza* feldolgozását olvashatjuk a nagyállói csizmadiamesterség történetéről. A szerző munkája fontos néprajzi adalék a térségben folyó kismesterségek történetének megismeréséhez.

Ajánlatos lenne, ha az évkönyv első kötetéhez hasonlóan a többi is tartalmazna idegen nyelvű összefoglalókat, ami nagymértékben elősegítené a tanulmányok nemzetközi megismertését.

Kaliba János

¹Folia Historica et Ethnographica I., II. Nyírbátor, 1986; 1988.

A csíki kaláka: intézmény és jelkép

A kaláka nyelvünkben román eredetű szó, a közös önkéntes munkát jelentő „clăca” átvétele. Hasonló jelentése mellett a történeti nyelvi adatok szerint a kaláka a robotszerű kötelező munka, illetve a multság, lármas veszekedés egymással ellentétes értelmű jelentéseiben is használatos volt. A múlt század végére azonban, viszonylag egységesen az önkéntes összeállással vállalt közös munkavégzés jelentésében terjedt el. Szabó T. Attila szerint ekkorra ez a köznyelvi szinten csak az erdélyi és a vele szomszédos területeken, pl. Szatmárban élő szó országszerte használatossá vált és a magyar irodalom része lett.

Hajdú Farkas Zoltán a kaláka intézményét annak „klasszikus hazájában”, az erdélyi Csík falvaiban gyűjtött anyag alapján vette tüzetes vizsgálat alá. Tanulmányának utolsó részében azt mutatja be, hogy a múlt század végén, tehát nagyjából egy időben a szó széles körű elterjedésével, a kalákanak nevezett közösségi cselekvés, a társasmunka e sajátos válfaja jelképpé, szimbólummá vált. A „magaskultúra” képviselői, többnyire székely származású értelmiségiek, írók ettől kezdve tekintik a székelyek kaláka-ját „eszményi közösségnek, illetve közösségi modellnek”. A kaláka a „kisebbségi helyzetbe került erdélyi magyarságnak is kulturális főszimbólumává vált”, amit kezdetben szintén írók fogalmaztak meg s e képet a különböző fórumok, különböző médiák napjainkig éltetik. Az 1970-es évek végén például a kaláka jelképisége sajátos értelmet nyert a román televízió – azóta megszüntetett – magyar nyelvű műsorának a Kaláka című néprajzi-népzenei programja révén. E műsorhoz – ahogy a szerző írja – „az etnicitás mitologizált fogalma társul(t)” és a műsort mindenki „emocionális szinten valami nemzeti-szempontról nagyon fontos dolognak, az összefogás jegyében született többnek” tekintette. A kalákához tapadó ilyen szimbolikus, ideologikus képzetábrák felvillantása Hajdú Farkas Zoltán témaválasztását is kellően megindokolja: célja elsősorban az volt, hogy a másodlagos jelentések lefejtésével pontos képet és magyarázatot adjon a kalákáról, a közösségi cselekvés e meghatározott típusáról.

A társasmunkák vizsgálata és elemzése a néprajz viszonylag elhanyagolt területe. Ezt nemcsak az aránylag kevés esetleírás tanúsítja, hanem az a tény is, hogy az elemző, értékelő tanulmányok is többnyire csak a társasmunkák rendszerezéséig, a főbb munkafajták csoportosításáig jutottak. E ponton azonban azt is nyomatékkal ki kell emelnünk, hogy a magyar társadalom-néprajzi vizsgálatok általában is megkétszerezve bontakoztak ki és lényegében maig nem kristályosodott ki a társadalom-néprajz speciális módszertana és kutatási gyakorlata.

Hajdú Farkas Zoltán a csíki kalákáról írt tanulmányában hasznosította a kutatás eddigi eredményeit, ami főként az anyag leírásában, a munkafajták megkülönböztetésében segítette a szerzőt,

ugyanakkor az értelmezés terén messze túllépett elődei felfogásán s eredményein.

Elsőként azt emelhetjük ki, hogy termékenynek bizonyult a szerző megközelítését alapvetően jellemző társadalomtörténeti, társadalomelméleti irányultság. A csíki társasmunkák, ezek változását a csíki paraszti társadalom történetébe ágyazza. E közösséget a szabadparaszti, katonáskodó társadalmi helyzet (illetve tudati számontartása) és a társadalmi változásokra való nehézkes reagálás jellemezte. A kaláka „ebben a viszonylag zárt, belső törvények által meghatározott közösségben” alakult ki, mint a társadalmi kölcsönösségek-visszonosságok rendszerét „egybefogó és szabályozó” intézmény. Csíkbán a társasmunkák, vagyis az egyéni családi kereteken túlmutató munkaszervezeti formák igen gazdag és változatos rendszere alakult ki. E munkákat két nagy típusba lehet osztani. Az első típust az egyszerű, alkalmi munkák elvégzésére szerveződő egyszerű kooperációk alkotják. Elemi csapások esetén például a falu segítséget nyújtott a megkárosultaknak. Az ilyen kooperációk elsősorban segítségnek minősülő munkának és nem kifejezetten társasmunkának számítottak. A visszasegítés kötelezettsége azonban még ebben az esetben is többnyire tudatosult. A másik típust a tényleges társasmunkák alkotják, amelyeknek egy nagy hányadát a gazdasági szükség következtében létrejött társasmunkák, a tulajdonképpeni kalákák jelentik. Ezen belül széles körű a kölcsönbe végzett munkák tartománya, amelyeket „az azonos értékű visszadolgozás kötelező volta” jellemez. Legelterjedtebb formái az időről időre ismétlődő ganyézó (trágyahordó), a kaszáló és a rítusokban gazdag, de Csíkbán a kisebb birtokok miatt ritka arató kaláka volt, valamint az asszonyok közös nagymosását jellemző szapuló rakás. Ugyancsak a gazdasági szükség hívta életre a segítségbe végzett, periódikusán nem ismétlődő munkákat. Ebben nem „a falu”, hanem a közelebbi viszonyban állók: rokonok, szomszédok, komák vettek részt. Ebbe a csoportba a házépítéssel kapcsolatos (fahordó, kőhordó, borona hozó, házépítő, tapasztó) kalákák, a fonókaláka, a juhtartó és az ún. „lopó” kalákák, vagyis a pl. kenderrel, gyapjúval nem rendelkező társnak a megsegítése tartozott. „Az ilyenfajta kalákát bár visszasegíteni (visszaadni) kötelező volt, másfajta munkaalkalmakkal is viszonzni lehetett”. A társasmunkák egy további része a szórakozás céljával szerződött, legismertebbike a fonó volt. Hasonló jelleggel más, például farsangi mulatságok költségeinek előteremtése érdekében a fiatalok egy sor „gyűjtőkalákát” – pityókagyűjtő”, „fagyutó” stb. – rendezett. A közös munkák egy speciális csoportját rituális célból végezték, ám ennek Csíkbán is csak halvány emlékeit lehetett megtalálni: volt, aki emlékezett arra, hogy a „fekete pepecs” nevű járványos betegség elhárítása érdekében az asszonyok egy éjjel, közösen kenderruhát varrtak s a közelgő „fekete pepecs” számára a határba kiakasztották. Gyakoribb, általánosabb volt a társasmunkák azon csoportja, amelyet külső erők, vagy inkább a közérdek hatására végeztek. Erre példaként az útkarbantartás „köz munkája” vagy az egyháznak végzett „papkaláka” említhető.

Az ilyen sokféle csiki kalákával szemben a jobbágyi–paraszi, társadalmi örökséggel bíró Mezőségeen a társasmunkák rendszere sokkal szegényesebb volt. Magyarorszáton az ünnepélyes, ritusokkal tarkított *aratókaláka* mellett mindössze néhány alkalmi „segicségről” adhatott számot a kutató. A két kontextus összevetéséből az a tanulság vonható le, hogy amíg a kaláka „a Székelyföldön” a mellérendeltségen alapuló kölcsönösséget jelöli, addig a Mezőségeen egy önkéntesen vállalt, ingyen munka neve. (A jelentésmódosulás további esete, hogy Biharban a kaláka sajátos táncalkalmat jelent. Mint láttuk, hasonló értelemben nyelvtörténeti adataink is vannak.)

Történeti, etnológiai példák nyomán Hajdú Farkas Zoltán meggyőző módon fejt ki, hogy a kaláka a kölcsönösség egy általános, nem kizárólag egy szűkebb népcsoport körében kialakult formája, amelyben az ajándékcseré tárgya a közösség tagjainak munkája. „A kalákában a technikai és rituális cselekvés célja az *újratermelés* volt. Egyfelől a közösség fenntartását biztosító anyagi javak, másfelől a közösséget összetartó kapcsolatok, értékek újratermelését biztosította, elválaszthatatlan egységben.” A kaláka kölcsönös, nem mint gazdasági racionalitás, hanem ajándékszerű cselekvéssorozatként jelenik meg, amelynek *gazdasági funkciója gyakran kevésbé volt lényeges, mint szimbolikus jelentése.*

A kaláka, az ajándékcseré szertartásos, rituális jellegét a kaláka munkát követő záróalkoma, a közös mulatság szentesítette. Bár a kaláka több konkrét formáját – legalábbis a mai leírások alapján – gazdasági, racionális okokkal magyarázhatjuk (egy házépítéshez például kevés a család munkaereje), a kaláka lényegét sokkal inkább a „nem piacelvű gondolkodás” határozza meg: a kaláka egyfelől a szükség esetén gazdasági tőkét alakítható „szimbolikus tőkefelhalmozás” módszere, másfelől a csoportorganizáció nyilvános és ünnepi megerősítése. Ettől azonban feltétlenül utalni kell a szerző azon fejtegetésére is, hogy a kaláka nem tekinthető állandó, változatlan intézménynek. Történeti adatok és a közelmúlt változásai egyértelműen jelzik, hogy a reciprocitás jellege és az intézmény formái szempontból egyaránt jelentős változásokon ment át.

Összességként megállapítható, hogy Hajdú Farkas Zoltán munkáját a pontos etnográfiai leírás, a történeti és komparatív szemlélet, valamint a jelenségek felszíne alatti jelentések kibontására törelemzés együttes alkalmazása teszi sikeressé és jelentőssé. Ugy vélem, hogy az utóbbi terén a szerző megoldását azzal finomíthatná, ha az alapján társadalomelméleti fejtegetéseket a terpmunka konkrét szintjére is visszacsatolná. Ez igen termékeny módszert eredményezne, amelynek révén megismerhető lenne a reciprocitás *konkrét társadalmi viszonylatainak természete.* Ez kiküszöbölne azt a módszertani buktatót, amitől egyébként a jelen munka sem tudott maradéktalanul megszabadulni, hogy a cselekvések, a társadalmi akciók leírását és magyarázatát a *róluk* adott beszámoló, normatív tudósítások alapján kíséreljük meg.

A tanulmányt – tetszetős formában, sajnálato-

san sok sajtóhibával és kicsit kusza tipográfiái kivitelben – a Közművelődési Információs Intézet adta ki. Ez bizonyos szempontból sajnálatos kényszerpálya, hiszen a tanulmány témaválasztásában, megszövegezésében egy konkrét közösség számára íródott: „nemzetiségi intézményeink hatékonyabbá tételéhez feltétlenül szükséges a múltbéli intézmények, történetek, funkcióinak pontos leírása, megértése”, mivel Egyed Péter szavait kölcsönözve a szerző maga is vallja, hogy „egy társadalmi csoport, közösség megmaradása elsősorban intézményeinek funkcionálisától, alkalmazkodóképességétől függ”. Bizunk tehát abban, hogy e fontos tanulmány nem marad egy szűk körben terjesztett kiadvány, hanem eljut azokhoz, akiknek elsődlegesen íródott. (*Közművelődési Információs Intézet. Bp., 1986. Folklor–Társadalom–Művészet 16.*)

Fejős Zoltán

KRUPA ANDRÁS:

A délkelet-magyarországi szlovákok hiedelemvilága

Napjainkban, amikor igen sok szó esik a kisebbségekről, nemzetiségekről, különösen nagy értéket képviselnek az olyan munkák, amelyek politikai elfogultságtól mentesen, tudományos módszerrel mutatják be egy-egy nemzetiség kultúráját, műveltségének egy-egy szelétét. Az ilyen munkák ugyanis önmagukban példaértékűek. A magyarországi nemzetiségi néprajzkutatás különösen az utóbbi másfél évtizedben futott föl örömdetesen: ötvenente Békéscsabán megrendezik a nemzetiségkutató konferenciákat, már valamennyi nemzetiségünk nyelvén megjelenik néprajzi könyvsorozat. Ebbe a körbe illeszthető be Krupa András tekintélyes monográfiája a délkelet-magyarországi (Békés és Csongrád megyei) szlovákok hiedelemvilágáról. A 432 oldalas munka – szlovák és német rezümével és tartalomjegyzékkel – a debreceni „néprajzi kiadó”, a Kossuth Lajos Tudományegyetem néprajzi tanszékének Studia Folkloristica et Ethnographica sorozatának 23. köteteként jelent meg.

Krupa András munkája jellegzetesen interetnikus irányultságú. Dömötör Tekla, a magyar népi hiedelmek kutatója így ír erről a vizsgálati módról: „A magyar néphit és a környező népek hiedelmeinek viszonya időszakonként is, sőt a magyar nyelvterület egyes részeiben is változó. Az egyes néphitelemek interetnikus kapcsolatainak vizsgálata mind külön-külön könyv tárgya lehetne.” (A magyar nép hiedelemvilága. Bp., 1981. 18. old.)

Dömötör Tekla említett művében nem is vállalkozhatott erre a módszerre, Krupa András könyvében – témájából adódóan – csakis erre törekedhetett. „Célunk – írja –, hogy az itt élő szlovákok hiedelemvilágát ne csak önmagában, hanem mindazon etnikumok néphitével összehasonlítva láthassuk, amelyekkel az eredeti vagy a mai lakóhelyükön együtt éltek. Az összehasonlításul közölt adatok egyrészt konkrétan mutatnak arra, hogy a délkelet-magyarországi szlovákok néphitének feldolgozott elemei mennyire sajátosak, illetve mi-

lyen mértékben kapcsolódnak a környező etnikumok hiedelemvilágának azonos gyakorlatához; másrészt... sejtetik a történeti távlatokban fellépő összefüggések, kapcsolódások meglétét." Az interetnikus vizsgálat tényezői Krupa András könyvében a következők: mindenképp az anyaetnikum (a szlovákság) és a magyarság, valamint az egyéb szláv és német népek.

A nemzetiségi hiedelemkutatásnak is a kiindulópontja az adott nemzetiség története. Mikor telepédtek le a szlovákok ezen a területen? A törökkort követő újjáéledésről először szókótt jobbágyok érkezettek Békésbe. Majd szervezett telepítést történt Békés és Csanád megyébe. A harmadik hullám az itt létrehozott telepes helységekből való továbbvándorlás jelentette. Először Békéscsabát, Szarvast és Mezőberényt ülték meg a szlovákok. A szétvándorlás 12 helységet érintett a mai Magyarország területén. A térség szlováklakta településeinek zöme Békés megyére tehető, csupán három van Csongrádban (Ambrózfalva, Csanádalberti, Pitvaros).

A mai nemzetiségi hiedelemvizsgálat az összehasonlításon kívül nem mellőzheti a nyelv kérdését sem. Először is megvizsgálandó, hogy milyen nyelvjárást is beszélnek a békési, pontosabban a délkelet-alföldi szlovákok. Nyelvük a közép-szlovákiai nyelvjárástípusba tartozik, de annak is sajátos, alföldi nyelvváltozata. A nyelvjárási jellemzők meghatározásán túlmenően figyelmet érdemel a két nyelvűség kérdése, valamint a nyelvvesztés. Krupa András könyvében bőséggel találunk erre adatokat (bár könyvének nem ez a fő feladata). A terminusok és a gyűjtött szövegek (hiedelemszövegek) mindig eredeti nyelven találhatók a kötetben, s a szerző is sokszor utal a két nyelvűség állapotára. Egyébként sokféle nyelvi mozgást megfigyelhetünk. Az itt hallott magyar hiedelem-történetek eleinte szlovák nyelvűvé, később két nyelvűvé adaptálódtak. Ujjabban, ha magyarul ismernek meg egy történetet, rendszerint magyarul is mondják tovább. Vannak olyan történetek, amelyek eredetileg szlovák nyelvűek voltak, de ma

a szlovák adatközlő is magyarul meséli őket. Krupa András idézi, hogy Nagybánhegyesen a starejsík, azaz a násznagyok szlovákizált cseh nyelvű búcsúbeszédét is magyarra fordították. A fentiek mindenestre ékes bizonyítékai annak, hogy a két nyelvűvé válás nem tekinthető egyirányú folyamatnak.

A két nyelvűség maga jellegzetesen interetnikai kérdés. Hiszen ennek a kutatásnak az alapvető problémája: átadás-átvétel folyamata. Hiedelmek esetében az elsődleges föltétel az, hogy a hiedelem-vagy szokás-elem közel álljon az átvevő kultúrájához. Szükséges ehhez ezenfelül pszichikai feltétel is (motiváció, azonosulás stb.). Az interetnikus vizsgálatban tűnik föl valójában a kiegyenlítőds is.

A kötet fölépítése követi a hagyományos hiedelemmonográfiákat: kozmogóniai ismeretek, b) az emberhez kapcsolódó hiedelmek, c) az ember környezetével kapcsolatos hiedelmek, d) mitikus lények. Ez utóbbiak a következők a Délkelet-Alföldön a szlovákság körében: boszorkány (bosorka, striga), tudós kocsis (nincs szlovák terminus), kísértet (mátoha), lidércfény (svetlo), lidérc (zmok), viziborjú (vodno feľa), víziember (topeňec). Különösen érdekes, hogy az Északkelet-Magyarországon annyira ismert (és néprajzilag Barna Gábor által olyan kitűnően leírt) nora ('visszajáró, gyakran vérszívó szellemlény') ezen a tájon nem ismert.

Választ kapunk az alföldi szlovákság hiedelemvilágának történeti rétegződésére is. Eszerint ennek három egysége van: a) az eredetileg magukkal hozott alapréteg, b) az új helyen interetnikus kapcsolatok révén adaptált réteg, c) a lokális hatásokra keletkezett hiedelemréteg.

A kezünkben lévő monográfia jelenkori gyűjtés, amely a hiedelmek sokféleségét, történetiségét, maiságát is bemutatja. Érdekes – hogy stílusosan mondom – „szellemi” kalandokra csábít; fontos adalék a Kelet-Nyugat között lévő magyar hiedelemvilág alakulásához is. (Debrecen, 1987.)

Balázs Géza

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Magyar Népművészetért Alapítvány pályázatot hirdet a magyar néptánc, népzene, népviselet kutatása, feldolgozása s a széles közönséghez való eljuttatása témakörökben.

Pályázhatnak olyan személyek és csoportok, akik alapkutatással (gyűjtés, lejegyzés: zene, tánc, viselet, szokás stb.), tudományos feldolgozó munkával (rendszeresítés, tanulmányok, publikációk: kiadvány, könyv, hangfelvétel, video- és hangkasszettek stb.), oktatási feladatokkal (tanfolyam, tábor, képzés stb.) példaértékű munkát végeznek a magyar nyelvterület népművészetének megőrzése, hiteles bemutatása, mind szélesebb hazai és külföldi közönség előtt történő megismertetése érdekében, hozzájárulva ezzel a nemzeti identitástudat erősítéséhez, a korszerű magyarság kép kialakításához.

A pályázatokon túl az Alapítvány a különlegesen értékes művészi alkotásokért (zene, tánc, viselet) egyes országos rendezvények alkalmával díjat ad ki.

A pályázathoz munkatervet és költségvetést is kérünk csatolni. A pályadíj-igények a munka volumenétől, valamint a pályamunkát végzők számától függően 10–50 000 Ft közötti összegre nyújthatók be.

Pályázni 1990. május 31-ig lehet az alábbi címen:

MAGYAR NÉPMŰVÉSZETÉRT ALAPÍTVÁNY 1011 Budapest, Corvin tér 8.

A pályázatok odaítéléséről kuratórium dönt.

Timár Sándor
a kuratórium elnöke